

Verhalen

Verhalen

Peter Franken

Cover:

Juanita Flores, Havana 1993

Foto: Studio Castro, Havana

Schrijver: Peter Franken

Coverontwerp: Peter Franken

ISBN 9789465018232

© Peter Franken 2025

Inhoud

Wij willen nu naar Mondriaan	7
De Filistijnen over ons	46
Dolle Mina	76
Peter, ich hab' keine Zigaretten	84
La Jinetera	107
Vivre comme il faut	118
Een relationele sabbatical	129
Afspraak in 'the Strand'	140
Je m'appelle Espérance	149
Mother Teresa en Sint Christoffel	153
The sound of silence	162
Dat mens van Joris	169
It's like the lady said to the bishop	183
De leukste groep	190

Wij willen nu naar Mondriaan

Het is 11 november 1938 en de wereld herdenkt dat het 20 jaar geleden is dat de Grote Oorlog eindigde in een wapenstilstand. Het nieuws wordt echter overheerst door de gebeurtenissen in Duitsland waar in de nacht van 9 op 10 november op grote schaal vernielingen zijn aangericht aan joodse eigendommen, synagogen in brand zijn gestoken en joden fysiek zijn belaagd. Een dag later wordt de omvang van de gevolgen van dit 'spontane protest' tegen de joodse bevolking pas echt duidelijk. Vanwege het enorme aantal gebroken ruiten zal men later spreken van de Kristallnacht. Maar met dat gesneuvelde glas kan men in het gezin Jablonski niet echt zitten. Daar maakt men zich meer zorgen over het toenemende antisemitisme, zo dicht bij huis.

De Jablonski's zijn wat in de volksmond 'Poolse joden' worden genoemd. Hun 'Nederlandse stamvader' is Chaim Jablonski, een koopman die in 1858 uit Pruzane naar Amsterdam is geëmigreerd. Pruzane is een stadje in Polen op ongeveer 80 km van Brest. Tot 1918 lag het in het Russische Rijk. Chaim had een zoon die effectenmakelaar op de beurs werd en zijn zoon Tobias koos voor het beroep van tandarts. Frits Jablonski is eerstejaars economie aan de GU. Hij behoort tot de derde generatie Jablonski's die in Nederland zijn geboren. Het merendeel van de familie woont in Amsterdam, bij de gemeente staan er meer dan honderd ingeschreven. Frits voelt zich een rasechte Amsterdammer die behoort tot de sociaal religieuze joodse gemeenschap.

Dat hij van Poolse origine is zegt hem weinig, dat blijkt toch alleen maar uit zijn achternaam? Hoewel zijn ouders geen praktiserende joden zijn hebben ze Frits wel laten besnijden, gewoon omdat dat hoort bij joden.

Frits is het oudste kind in het gezin, is geboren in januari 1920. Hij heeft een zus, Margriet, die zes jaar jonger is. Een zusje dat tussentijds was geboren is al na twee jaar overleden. Het gezin woont boven de tandartspraktijk aan de Weteringschans, hartje Amsterdam. In juni 1938 heeft Frits het diploma Gymnasium Bèta behaald aan het Barlaeus. En inmiddels studeert hij zo'n twee maanden aan de GU. Met zijn vader bespreekt Frits de gebeurtenissen in Duitsland. Ze beseffen maar al te goed dat joden daar zijn gedegradeerd tot onwelkome gasten in eigen land, niet langer Duitse staatsburgers. De voorbije jaren zijn veel joden geëmigreerd naar de omliggende landen. Doordat Nederland geen visumplicht voor Duitsers hanteerde waren er sinds 1933 naar schatting al zeker 30.000 joden uit Duitsland naar het buurland uitgeweken. Het merendeel was echter niet blijven hangen maar na enige tijd doorgereisd naar andere landen. Niettemin was de joodse populatie in Nederland met ongeveer een tiende toegenomen en niet iedereen toonde zich daar blij mee. De Telegraaf sprak zelfs over al dat joodse gespuis dat het land overspoelde. In Nederland blaast de NSB de antisemitische trompet al heeft dat minder invloed dan hetgeen in de Telegraaf, een landelijk dagblad met grote oplage, te lezen is. Tobias geeft zijn zoon in overweging zich aan te sluiten bij een Zionistische club en daarin met medestanders de mogelijkheid te bespreken om

naar Palestina te emigreren. Voor Frits is dat een brug te ver, zo'n vaart zal het toch niet lopen met dat antisemitisme hier in Nederland? Tobias heeft echter van zijn vader uitvoerig te horen gekregen waarom zijn grootvader Chaim indertijd uit Rusland is vertrokken. Daar was je als jood niet altijd je leven zeker en discriminatie door de Pools Russische meerderheid was gewoon onderdeel van het normale leven. Frits pakt de suggestie uiteindelijk wel op maar kan aanvankelijk weinig enthousiasme opbrengen voor een bestaan als agrariër in een onderontwikkeld gebied. Hij is Nederlander, Amsterdammer, in Palestina heeft hij niets te zoeken.

Op de GU leert Frits een meisje kennen dat Frans studeert, Clara Schumann. Haar familie komt oorspronkelijk uit de Elzas en haar muzikale ouders hebben de verleiding niet kunnen weerstaan om hun dochter naar de beroemde echtgenote van Robert Schumann te vernoemen. Ze worden al gauw een stel en zijn kind aan huis bij elkaar. Beiden wonen nog in hun ouderlijk huis in Amsterdam maar zijn creatief genoeg om daar veel tijd samen zonder pottenkijkers door te brengen. Vooral in huize Jablonski is dat geen probleem. Moeder Jeannette werkt op een advocatenkantoor en vader Tobias verblijft in zijn praktijk. Frits heeft een kamer op de tweede etage en zusje Margriet let sowieso nergens op. Zo verlopen hun eerste twee studie jaren ondanks alle dreiging in Europa tamelijk prettig en probleemloos. En hoewel er sinds september 1939 oorlog woedt kan men in Nederland de hoop blijven koesteren net als in 1914 buiten de strijd te blijven als neutraal land. Dat Pruzane na ruim 20 jaar weer

op Russisch grondgebied is komen te liggen maakt voor die Amsterdammers hoegenaamd niets uit.

In mei 1940 gaat het alsnog mis en wordt Nederland bezet. Hoewel de Duitsers er alle belang bij hebben het normale leven zoveel als mogelijk door te laten gaan ontstaat bij joden onmiddellijk de vrees dat de anti joodse maatregelen die men al sinds 1933 in eigen land uitvoert daarop wel eens een uitzondering zouden kunnen blijken. Volgens de Neurenberger rassenwetten staan de Jablonski's er 'gekleurd' op. Tobias is in dat jargon 'voljood', Jeannette 'halfjood', Frits en Margriet zijn zodoende voor driekwart joods en dat telt als voljood. Tot dan toe was dat irrelevant maar nu dreigden die kwalificaties 'the law of the land' te worden met alle onaangename gevolgen van dien.

De beperkende maatregelen lieten dan ook niet lang op zich wachten en Frits slaagde er ternauwernood in om zijn kandidaats te halen voordat het joden werd verboden een universitaire studie te volgen. In augustus 1941 kwam er een verordening die stelde dat alle joden hun geldelijke bezittingen boven de duizend gulden moesten overmaken naar de inmiddels geariseerde Lippmann Rosenthal bank. Gelukkig had Tobias de wijze lessen geleerd die van generatie op generatie door joodse families werden doorgegeven. Die kwamen er in het kort op neer dat je er altijd op voorbereid moest zijn in zeer korte tijd je belangrijkste bezittingen bij elkaar te rapen en te vluchten. Gaandeweg had dit een wat meer eigentijds karakter gekregen, de strekking bleef echter hetzelfde: zorg dat je kapitaal niet volledig gebonden is en houdt voldoende middelen bij de hand

voor onverwachte situaties en ontwikkelingen. Direct na de meidagen van 1940 was hij begonnen met het onopvallend kopen van eenvoudige gouden sierraden, van het type dat zijn waarde grotendeels behoudt als je ze omsmelt. Tegen de tijd dat hij beroofd werd van vrijwel al zijn geld was zijn vermogen zodoende veilig gesteld.

Frits was sinds zijn tweede jaar aan de GU actief binnen de Zionistische club en men smeedde enthousiast plannen om naar Palestina te emigreren. Toen later de joodse studenten werden uitgesloten van de universiteit leek dat zelfs de enige optie maar tegelijkertijd was het vrijwel een onmogelijke route geworden. Daarom sluit Frits zich samen met Clara aan bij het studentenverzet waarvoor ze hand en spandiensten verrichten zoals helpen bij het vervalsen van documenten. Eind 1941 wordt het Frits te heet onder de voeten in Amsterdam. De anti joodse maatregelen maakten een normaal leven vrijwel onmogelijk en de toegenomen dreiging van een gedwongen emigratie naar 'het oosten' werd gevoed door de snelle opmars van de Duitse legers in Rusland. Plotseling waren er wijde verten waar men ongewenste bevolkingsgroepen zou kunnen dumpen zonder dat iemand verder zicht had op hun nieuwe leven daar.

Clara wilde in Amsterdam blijven, had als niet jood ook weinig te vrezen zolang ze niet teveel risico nam in dat studentenverzet. Maar voor Frits was de maat vol. Studeren kon niet meer, betaald werk verrichten nauwelijks nog, zijn leven leek ten einde. Via zijn verzetsgroep kreeg hij drie belangrijke documenten: een vals Ausweis op naam van Frits van

Beek en een document waaruit bleek dat hij als werknemer was in gelijfd bij de Organisation Todt, de paramilitaire organisatie die in Frankrijk verantwoordelijk was voor de bouw van de Atlantikwall. Verder een vals paspoort op diezelfde naam. Dat hij zijn eigen voornaam had behouden was uit veiligheidsoverwegingen. Het kon altijd gebeuren dat iemand hem herkende en bij die naam aansprak. Dan kon dat gevaar opleveren als er een andere naam op zijn Ausweis stond. Gelukkig had hij een oer-Nederlandse voornaam die goed paste bij zijn nieuwe achternaam. Met deze documenten kon hij legaal met de trein naar Frankrijk reizen waar hij als jood minder opviel binnen de bevolking dan in Nederland. Niet dat hij uitgesproken joodse trekken vertoonde maar alle beetjes helpen nu eenmaal.

Het goud dat zijn vader in huis heeft komt nu goed van pas. En met een deel van het geld dat hij nog bezit wordt zijn stamhouder op pad gestuurd. Ze zien hem node gaan maar begrijpen zijn besluit. Dat geldt ook voor Clara die zijn vertrek ervaart als het einde van een relatie waarin ze zich tot het laatst gelukkig had gevoeld. De laatste paar maanden voor zijn vertrek hadden ze uitsluitend Frans met elkaar gesproken om Frits op weg te helpen in zijn nieuwe omgeving. Als gymnasiast kon hij moeiteloos een Franse krant lezen maar voor spreekvaardigheid was op school weinig aandacht geweest. Dat moest men zelf maar leren.

Eind januari 1942, kort na zijn 22^e verjaardag, vertrekt Frits. Hij wordt niet uitgezwaaid: met de 'Arische' Frits van Beek heeft het joodse gezin Jablonski geen enkele band. Hun aanwezigheid op het station zou alles direct kunnen bederven.

Vier maanden later komt er een nieuwe verordening. Joden moeten nu al hun goud, zilver, antiek, kunstvoorwerpen, waardevolle spullen en cultuurgoederen inleveren bij Lippmann-Rosenthal. Op de uitvoering van dit voorschrift zal streng worden gecontroleerd. Gelukkig heeft Frits nog het een en ander mee kunnen nemen.

De treinreis verloopt zonder problemen en op 30 januari komt Frits aan op Gare du Nord. In de trein zijn z'n papieren een paar keer gecontroleerd maar telkens in orde bevonden. Op het perron houden Franse gendarmes steekproeven en hij wordt er uitgepikt. Rustig blijven nu, niets aan de hand. Als hij het Todt document toont vraagt de gendarme waar hij naar toe moet. Als Frits aangeeft dat hij onderweg is naar Caen krijgt hij te horen dat de treinen naar Normandië vanaf het Gare de l'Ouest vertrekken, het grote station in Montparnasse. Dat is eenvoudig te bereiken met de metro.

Frits pakt zijn koffer en loopt opgelucht het perron af. Nadat hij wat geld heeft gewisseld koopt hij aan het loket een 'carnet' van tien kaartjes, dan kan hij even vooruit. Voorlopig wil hij in Parijs blijven en zeker niet naar Caen doorreizen. In een moment van onbedachtzaamheid had hij even overwogen dat juist wel te doen. Werken aan de Atlantikwall was zoiets als je verstoppen terwijl je voor iedereen te zien bent. Dat was toch te riskant, nog afgezien van de morele bezwaren die het werken voor de vijand met zich meebracht. Op een werkplek met veel mannen is het vrijwel niet te vermijden dat er iemand eens naast je staat bij het urineren en dan zou Frits met zijn besneden penis door de mand kunnen

vallen. Dat zijn ouders hem hadden laten besnijden hoewel ze geen praktiserende joden waren pakte nu wel heel erg nadelig uit. Frits vervloekte het moment dat ze tot dit onzalige besluit waren gekomen. Eerst moest hij op zoek naar een goedkope plek om te wonen, een kamer in een pension. Dat was nog niet zo eenvoudig. Hij kende de stad niet en kon het ook niet zomaar aan iemand vragen. Daarom besloot Frits om tijdelijk in een goedkoop hotel te gaan wonen, dan kon hij op zijn gemak op zoek gaan zonder steeds zijn koffer mee te hoeven sjouwen. Gelukkig heeft hij wel een kaart van de stad bij zich waarop ook de metrolijnen zijn weergegeven. Die heeft Clara hem meegegeven als afscheidsgeschenkje. Toen ze in 1938 was geslaagd voor haar diploma Gymnasium Alfa was ze met haar moeder een week in Parijs geweest. Clara zou Frans gaan studeren en haar ouders vonden dat ze dan toch op zijn minst een keer in Frankrijk geweest moest zijn. Zodoende had Clara Parijs vrij goed leren kennen waardoor ze Frits een paar tips had kunnen geven. Woonruimte zoeken in het Quartier Latin of Montparnasse was haar nadrukkelijk advies geweest. Hoewel die kaart de enige tastbare herinnering was die Clara nog van haar verblijf in Parijs bezat, had ze hem toch aan Frits meegegeven. Die had hem nu echt nodig, bij haar lag hij maar in een la.

Frits neemt de metro naar de door Clara aangegeven buurt en betreft een kamer in een klein hotel aan Rue Cardinal Lemoine. De hoteleigenaar babbelt wat over een beroemdheid die daar korte tijd heeft gewoond kort na de oorlog. Het is Ernest Hemingway, een Amerikaans schrijver die Frits alleen van naam kent. Door een merkwaardig toeval vindt

hij na een paar dagen zoeken een kamer in een gebouw boven een café 'bal musette' aan de Rue Notre dame des Champs waarvan ook wordt beweerd dat Hemingway daar heeft gewoond met zijn vrouw Hadley en hun peuter Bumby. Overdag was het te druk in huis en 's avond te lawaaiig vanwege de muziek beneden. Van schrijven kwam niet veel daar zodat Hemingway overdag meestal in het Café La Closerie des Lilas had gezeten om te werken. Het was een soort 'urban legend' inmiddels en Frits vroeg zich af op hoeveel andere adressen die man wel niet gewoond zou hebben volgens de folklore. Die kamer boven dat café is op zich prima maar ook voor Frits wordt het lawaai na verloop van een maandje toch echt teveel. Het is het begin van een kleine odyssee langs pensions en derderangs hotels. Om geen nieuwsgierigheid te wekken verhuist hij regelmatig en overdag gaat hij de stad in. Het is hartje winter en de bibliotheek biedt zowel anonimiteit als enige beschutting al wordt ook daar mondjesmaat gestookt om brandstof te sparen. Met zijn familie en Clara heeft hij geen enkel contact om alle risico te vermijden. Plotseling is hij 'sans famille' ofwel alleen op de wereld.

In de bibliotheek probeert Frits aanvankelijk zijn studie economie op te pakken maar de voorhanden zijnde literatuur sluit niet erg aan bij wat hij in Amsterdam heeft gedaan. Daarom werkt hij vooral aan zijn algemene ontwikkeling en uitbreiding van zijn historische kennis, dat kan immers in alle talen. En verder begint hij te schrijven: essays en gedichten. Zijn eerste essay betreft de rol van secularisme binnen het Zionisme.

Plotseling is alles zomaar verdwenen dat zijn bestaan tot dan toe had bepaald: leven, liefde, toekomst. Als die rampzalige oorlog niet was uitgebroken en in elk geval niet ook Nederland had bereikt zou hij toch zeker in 1944 zijn afgestudeerd en met Clara zijn getrouwd. Zij kwam in al zijn toekomstfantasieën voor als echtgenote en vooral ook als moeder.

De toestand in de wereld en vooral het verloop van de oorlog op de verschillende fronten volgt hij in de krant. Na de Japanse aanval op Pearl Harbour is nu ook de VS de oorlog ingetrokken en dat is vooral voordelig voor de Britten en de Russen die er een nieuwe bondgenoot bij hebben. Zo verstrijken de maanden en wordt het weer wat vriendelijker. In juni is het zelfs behoorlijk warm en al lopend door de stad vergeet Frits soms even waarom hij eigenlijk in Parijs is en of hij er ooit nog vandaan zal komen. Het leidt tot een zekere onverschilligheid die hem meer risico doet nemen dan verantwoord. Zo loopt Frits een keertje een winkel binnen die is voorbehouden aan personeel van de Organisation Todt en koopt daar een fles jenever. Dat geeft hem zo'n goed gevoel dat hij het daarna nog een paar keer erop waagt. Voor het laatst loopt hij er op Quatorze Juillet binnen, de nationale feestdag.

Kort daarna gebeurt er iets onverwachts waardoor Frits plotseling weer helemaal met beide benen op de grond komt te staan en terug is in zijn eerdere toestand van permanente oplettheid.

Op 16 en 17 juli voert de Franse gendarmerie in opdracht van de Duitse bezetter een grootscheepse

razzia uit waarbij vooral buitenlandse joden worden opgepakt. Hij ziet stadsbussen langskomen die volgepakt zijn met wanhopig kijkende mensen. Er wordt gefluisterd dat ze naar het Vélodrome d'Hiver worden gebracht. In de dagen die volgen draait het geruchtencircuit op volle toeren. Duizenden joden waarvan het merendeel kinderen zijn rechtstreeks de stad uitgevoerd met onbekende bestemming. De overigens zijn een paar dagen in het Vélodrome gebleven, opeengepakt in de openlucht, en daarna alsnog weggevoerd. Niemand weet waarheen maar men vermoedt dat ze naar 'het oosten' worden gebracht, ergens in door de Duitsers veroverde gebieden.

Frits beseft dat Parijs voor hem nu minstens zo gevaarlijk is als Amsterdam en waagt een sprong in het ongewisse. Met de metro reist hij naar een station in de banlieue waar alleen lokale treinen stoppen. Zodoende ontloopt hij de reguliere controles op het Gare de Lyon, het vertrekpunt voor iedereen die naar onbezet Frankrijk wil reizen. Met een aaneenschakeling van lokale treinen bereikt hij Marseille. Misschien kan hij hier aanmonsteren op een schip dat naar Palestina vaart. Eenmaal in Haifa kan hij dan proberen het land binnen te komen.

In Marseille is Frits als een kat in een vreemd pakhuis. Inmiddels is hij echter getraind in het vinden van goedkope onderkomens en al snel weet hij een kamer te vinden op een adres in 'Le Panier', het volkswijkje achter de kathedraal en dichtbij de haven. Als hij daar een kijkje gaat nemen ziet hij tot zijn verrassing een Nederlands koopvaardijchip aangemeerd liggen. Hij herkent dat aan de naam op

de voorplecht: 'Zaandam'. De havenarbeiders zijn druk bezig de lading te lossen.

Hij gaat aan boord en spreekt iemand aan die de bootsman blijkt te zijn.

'Goedemiddag, ik ben Frits van Beek en ben op zoek naar werk op een schip,' is zijn openingszin.

De man kijkt hem aan, een jonge kerel die er uitziet alsof hij nog nooit van zijn leven manuele arbeid heeft verricht.

'Ben je van huis weggelopen of zo?' vraagt hij. 'Je ziet er eerder uit als een student of schoolmeester dan als arbeider. In Nederland was er vast wel iets voor je te doen.'

Zoiets had Frits natuurlijk wel verwacht, daar was hij op voorbereid. Tijd om gedeeltelijk open kaart te spelen.

'Ik ben weggegaan om een oproep voor de Arbeits-einsatz in Duitsland te ontlopen. En om onder te duiken zag ik niet zitten. Dus ben ik maar naar het buitenland gegaan in de hoop daar op een andere manier aan de kost te komen. In Parijs lukte dat niet en daarom ben ik naar Marseille gegaan in de hoop hier iets te vinden. Een baantje op een Nederlands schip zou me enorm helpen.'

De bootsman knikte en liep weg om met zijn kapitein te praten. Even later kwam hij terug met een verlossende mededeling.

'We denken dat je ergens voor op de vlucht bent, Frits van Beek of hoe je ook moge heten. Waarschijnlijk probeer je aan de Duitsers te ontkomen en hier in Vichy Frankrijk ben je ook niet echt veilig als je gezocht wordt. We kunnen je meenemen naar Barcelona als je dat wilt. Je werkt onderweg in de kombuis als hulpje voor de scheepskok en verder

laat ik je het dek zwabberen. Als blijkt dat je paspoort niet in orde is trekken we onze handen direct van je af. In Barcelona kan je met een geldig paspoort aan land gaan en daar je geluk beproeven. Meer hulp kunnen we je niet bieden. We varen over drie dagen uit maar je kan nu al wel aan boord komen.'

Frits bedankte de man voor het geschonken vertrouwen en hoopte tegelijkertijd dat hij niet in de val was gelopen. Het kon altijd nog zo zijn dat ze hem aangaven bij de gendarmerie. Natuurlijk had hij gehoopt dat het schip naar Haifa zou varen in plaats van Barcelona maar Spanje bood in elk geval meer bescherming voor joden dan Frankrijk.

De Franco dictatuur werd door velen fascistisch genoemd maar had weinig overeenkomsten met het nationaalsocialisme. Van officieel antisemitisme was in elk geval geen sprake. Franco wilde vooral rust in zijn land na de verwoestende burgeroorlog. Al snel werd duidelijk dat de Zaandam vanwege het gevaar op de Atlantische Oceaan al geruime tijd niet op Nederlandse havens voer maar gewoon wat pendelde tussen havens in de Middellandse Zee. Na Barcelona ging de reis naar Malaga, Algiers, Palermo en Genua en vandaar terug naar Marseille. Toen hij informeerde of er geen reis naar Haifa in de planning stond leverde dat Frits een onderzoekende blik op. Kort daarna kreeg hij te horen dat Barcelona voor hem in elk geval het eindstation zou worden. De Zaandam zou op 10 oktober vertrekken. De uitreis gaf geen problemen. Frits was legaal Frankrijk binnengekomen, zo bleek uit zijn paspoort. En er was geen enkel beletsel dat zijn legale vertrek in de weg stond. Spanje binnenkomen zou

wel eens moeilijker kunnen worden. De Guardia Civil die dienst deed als grenspolitie bestond gelukkig uit Catalanen waardoor Frits zich in het Frans verstaanbaar kon maken.

‘Waarom wilt u Spanje binnen reizen?’ was de eerste vraag. Daar had Frits op gerekend en hij had zijn verhaal klaar over de Arbeitseinsatz en niet voor het land willen werken dat zijn land had bezet. Daar konden die Catalanen wel begrip voor opbrengen. Zelf voelden ze de Castiliaanse dominantie als een bijna bezetting van Catalonië en dat gevoel was na de burgeroorlog alleen maar sterker geworden.

‘Was u in Nederland politiek actief? En voor welke partij of beweging?’

‘Ik heb me nooit met politiek bezig gehouden,’ antwoordde Frits naar waarheid. En ik had vroeger niet speciaal iets tegen Duitsland of tegen het Derde Rijk. Dat is veranderd sinds ze mijn land hebben bezet. Nederland was neutraal en dat heeft men zonder pardon genegeerd.’

‘Bent u katholiek?’

Dat was een instinker natuurlijk. In het Spanje van Franco was niet-katholiek zijn een rode vlag. Dan was je vast een aanhanger van de republikeinen. Voor Frits had het echter een heel andere betekenis. Hij was joods en tegelijkertijd atheïst. Dat waren ook geen gewenste antwoorden. Omdat hij had verwacht dat hem deze vraag ooit wel eens gesteld kon worden had hij tijdens zijn uren in de bibliotheek in Parijs een kleine studie gemaakt van het katholicisme en vooral van het rituele gedrag en bijbehorende toverformules. Hij kon moeiteloos voor een belijdend katholiek doorgaan, kende alle belangrijke gebeden en gebaren.